

TUSSEN VERGADERING EN VERENIGING

Het publieke debat over en experimenten met kandidaatstelling en kiezersorganisatie bij de eerste directe Tweede Kamerverkiezingen in 1848

247

BETWEEN MEETING AND ASSOCIATION

The public debate about and experiments with candidate selection and voter organization preceding the first direct elections for the Lower House of the Dutch Parliament in 1848

In November 1848, for the first time direct elections took place for the Lower House of the Dutch Parliament. Until then, overt political organization and participation had been frowned upon in the Netherlands, and made nearly impossible by a highly complex electoral system. This article, on the basis of digitized newspapers, for the first time examines the Dutch public debate about and country-wide local experiments with voter organizations in 1848. It argues that the risky openness of the new system persuaded many elite voters to accept voter organizations as a means to prevent possible radical minorities from selecting candidates. While the divided Dutch past and the revolutionary European present were invoked to plea for a 'calm' and 'tranquil' type of political organization, local political practice displayed more contestation and experimentation than heretofore recognized.

Zullen er dan commissiën zijn, die zich de zaak der verkiezingen aantrekken? Zullen de namen, die in de dagbladen genoemd worden, de stemmen bepalen? Zullen er voorloopige bijeenkomsten der kiezers van hetzelfde district gehouden worden?¹

Deze vragen stelde de redactie van Nederlands best gelezen krant, het liberale *Algemeen Handelsblad*, op 27 oktober 1848 in een artikel dat prominent

* De auteur bedankt Jan Hein Furnée, Jeroen van Zanten, Daniëlle Teeuwen en de anonieme referent voor commentaar en suggesties op eerdere versies van dit artikel.

1 *Algemeen Handelsblad* (AH), 27 oktober 1848, 1.

op de voorpagina stond. Hierin presenteerde zij verschillende opties voor de kandidaatstelling voor de eerste directe verkiezingen voor de Tweede Kamer, die een maand later plaats zouden vinden.² Op dat moment was nog volstrekt onduidelijk hoe deze kandidaatstelling georganiseerd zou gaan worden.

De eerste directe verkiezingen voor de Tweede Kamer confronteerden Nederlandse elites met een intellectuele en logistieke opgave. Onder vele deftige burgers leefde een uit de Restauratie overgeleverde afkeer van politieke organisatie, die slechts tot verdeeldheid zou leiden.³ In het oude, veelgetrapte kiesstelsel van na 1814 hadden lokale elites kandidaatstelling en verkiezing daarom achter de schermen geregeld, met minimale participatie.⁴ In het nieuwe kiesstelsel waren trappen en standen echter afgeschaft, en grote kiesdistricten ingevoerd. Kiezers konden elke willekeurige naam op een stembiljet schrijven. Nu moesten burgers zelf wel iets organiseren, teneinde de verkiezingsuitslag niet door toeval, stemmenversnippering of radicale minderheden te laten bepalen. Maar hoe, en wat was daarbij geoorloofd? Over deze kwestie werd in het najaar van 1848 in kranten een verhit debat gevoerd. En in november zouden burgers in heel Nederland experimenten uitvoeren met openbare kiezersvergaderingen: lokale bijeenkomsten om te beraadslagen over de kandidatuur.

In de Nederlandse historiografie is tot nu toe nauwelijks aandacht besteed aan dit publieke debat over en de lokale organisatorische innovatiedrift rond de eerste directe verkiezingen in het jaar 1848. Dit is opmerkelijk, omdat de jaren 1848-1851 in de recente internationale geschiedschrijving als sleutelmoment in de ontwikkeling van politieke organisatie en participatie worden gezien. Internationale historici benadrukken niet langer enkel het mislukken van de Europese revoluties in deze jaren, maar juist de massale participatie in lokale politieke clubs van vele kleuren, waar redevoeringen werden gehouden, kandidaatstelling werd georganiseerd en politieke identiteiten werden gevormd. Met deze 'clubkoorts' werd, zo is nu de consensus, in Duitsland en Frankrijk de basis gelegd voor politieke organisatievorming later in de negentiende eeuw.⁵ Ook kwam een grensoverschrijdende uitwisseling van politieke ideeën en organisatievormen, zoals politieke

2 In 1848 mochten kiezers ook eenmalig een voordracht doen van kandidaten voor de Eerste Kamer, waaruit koning Willem II een keuze zou maken.

3 Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2004); J.A.O. Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848,' *Jaarboek 1991 DNPP* (1992): 62-83.

4 Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987); C.B. Wels, 'Stemmen en kiezen 1795-1922,' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979): 313-332.

5 Jonathan Sperber, *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); *Europe in 1848. Revolution and reform*, red. Dieter Dowe e.a. (vert. David Higgins) (New York: Berghahn Books, 2001); Geerten Waling, *1848. Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (Nijmegen: Vantilt, 2016).

clubs, tot stand.⁶ In deze recente 1848-historiografie wordt aan Nederland echter doorgaans geen aandacht besteed.⁷

De Nederlandse geschiedschrijving is in de internationale herwaardering voor het jaar 1848 als sleutelmoment in de ontwikkeling van maatschappelijke politieke organisatie ook niet meegegaan. In recente overzichtswerken en monografieën wordt nog altijd Boogmans klassieke visie herhaald dat in Nederland weliswaar een geslaagde hervorming van bovenaf tot stand kwam, maar dat het kiesstelsel 'te modern' was voor de lokale politieke cultuur.⁸ Historici benadrukken bijvoorbeeld veelal de lage opkomsten en organisatiegraad en beperkte politieke identiteitsvorming in Nederland vóór de opkomst van politieke massapartijen vanaf de jaren 1870.⁹ Ook wordt vaak gewezen op de afkeer van liberalen en hun leider, Johan Rudolf Thorbecke, van direct contact tussen kiezers en gekozenen in deze periode.¹⁰ Dit verklaart wellicht waarom de gebeurtenissen in het jaar 1848 zelf in Nederland vooral nog onderzocht zijn op het niveau van koning, regering en parlement.¹¹ Lokale kiesverenigingen zijn wel bestudeerd voor de jaren 1850 en 1860,¹² maar nauwelijks nog voor het jaar 1848, terwijl toen juist met de interessante afwijkende vorm van de openbare kiezersvergadering geëxperimenteerd werd.

6 Claus Møller Jørgensen, 'Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848', *European History Review* 2 (2012): 201-227.

7 Lademacher bespreekt in een belangrijke recente internationale bundel bijvoorbeeld hoe Nederland zich in 1848 onthield van revolutie, en besteedt daarbij geen aandacht aan lokale verkiezingsactiviteiten dat jaar. Horst Lademacher, 'The Netherlands and Belgium. Notes on the Causes of Abstinence from Revolution,' in *Europe in 1848*, red. Dowe e.a., 259-286.

8 J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum: Unieboek, 1978), 63, 105.

9 Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014), 88; idem, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014), 65; Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003), 165-166.

10 Harm Kaal, 'Politics of Place. Political Representation and the Culture of Electioneering in the Netherlands, c.1848-1980s', *European Review of History* 23 (2015), 489-491; Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002), 25-28.

11 Boogman, *Rondom 1848*; Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam: Bert Bakker, 1992), 145-160. Beekelaar bespreekt ook de activiteiten van katholieke journalisten in 1848. G.A.M. Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der katholieke hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum: Paul Brand, 1964), 55-97. Aerts bespreekt de activiteiten van medewerkers van *De Gids* in 1848. Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam: Meulenhoff, 1997), 181-186.

12 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum: Verloren, 1999); D.J. Wolffram, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provincie stad, 1850-1925* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1993); J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994).

In tegenstelling tot de latere, besloten en politiek gekleurde kiesvereniging kende de openbare kiezersvergadering van 1848 geen leden, en was zij voor elke kiezer toegankelijk. De lokale organisatie van de verkiezingen in het jaar 1848 is niettemin slechts nog voor twee steden onderzocht.¹³ Daardoor weten we niet hoe de door het hele land gehouden experimenten met kiezersorganisatie in dit jaar zich verhiielden tot de sinds 1814 dominant geworden politieke cultuur, waarin politieke organisaties lange tijd afgewezen waren. Ook weten we niet wat de invloed van buitenlandse voorbeelden op het Nederlandse debat en de praktijk was.

250

In dit artikel staan daarom het Nederlandse publieke debat over en de vele experimenten met kiezersorganisatie voorafgaand aan de eerste directe verkiezingen in het jaar 1848 centraal. Betoogd zal worden dat de ongekende en, volgens velen, riskante openheid van het nieuwe kiesstelsel burgers ertoe bracht kiezersorganisaties te accepteren als een middel om lokale eensgezindheid in de kandidatenselectie te bewerkstelligen. Niettemin bestonden er conflicterende visies op de vormgeving van het nieuwe instrument, waarbij in het publieke debat zowel het vaderlands verleden als het voor velen afschrikwekkende voorbeeld van buitenlandse politieke clubs werden ingezet om een 'rustige', 'bedaarde' vorm van kiezersorganisatie te bepleiten. Lokaal bloeide in 1848 echter een levendige en soms ook conflictueuze politieke praktijk, met meer innovatie dan tot nu toe onderkend is. Zo werd ook in Nederland in 1848 de basis gelegd voor de ontwikkeling van politieke organisatievormen in de rest van de negentiende eeuw.

Voor dit onderzoek is uitvoerig gebruik gemaakt van gedigitaliseerd historisch krantenmateriaal uit de maanden oktober en november 1848, beschikbaar via krantendatabase Delpher.¹⁴ Delpher bevat de belangrijkste landelijk gelezen kranten in 1848, zoals het *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, de *Arnhemsche Courant* en *De Tijd*. Ook bevat het vele regionale kranten, zoals de *Opregte Haarlemsche Courant*, *De Nederlander: Nieuwe Utrechtsche Courant*, de *Groninger Courant*, *Bredasche Courant* en de *Provinciale Overijssel-*

13 Theo van Tijn, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17 (1963), 299-308; J.H. von Santen, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen: Wolters-Noordhoff 1979), 113-154; Idem, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985), 110-166. De experimenten met de eerste directe gemeenteraadsverkiezingen in 1851 zijn beter bestudeerd. Zie Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag 1850-1890* (Amsterdam: Bert Bakker, 2012), 95-100; Pim Kooij, 'Een stad in verandering, 1850-1900', in *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*, red. Pim Kooij en Vincent Sleebe (Hilversum: Verloren 2000), 55; Henk Slechte, *Geschiedenis van Deventer. Deel 11 Nieuwe en Nieuwste Tijd* (Zutphen: Walburg Pers 2010), 605-611.

14 'Delpher'. Geraadpleegd op 21 februari 2017, www.delpher.nl.

sche en Zwolsche Courant.¹⁵ Dit maakte het mogelijk om het debat dat in zowel landelijke als regionale kranten gevoerd werd over kiezersorganisatie te bestuderen. Ook konden zo voor het eerst praktische experimenten in heel Nederland, in plaats van in enkele steden, worden bestudeerd. Zoektermen als ‘kiezersvergadering’, ‘kiezersvereniging’, ‘kiezers’, ‘candidaat’ et cetera (in alle mogelijke spelvariaties) werden ingevoerd om relevante artikelen te vinden.¹⁶ Dit leverde alleen al voor oktober en november 1848 meer dan 2000 artikelen op, waarvan in deze bijdrage alleen de meest relevante worden gebruikt.

Allereerst zal de politieke toestand in Nederland in de jaren 1840 geschetst worden, die in de historiografie inmiddels grondig in kaart is gebracht. In dit decennium waren gepolitiseerde netwerken van Kamerleden, krantenredacteurs, journalisten en publicisten ontstaan, die elkaar bestreden in een debat over de wenselijkheid van liberale grondwettelijke hervormingen. Het kiesstelsel was hierbij een belangrijk punt van onenigheid. Het debat over kiezersorganisatie en kandidaatstelling in het najaar van 1848 werd gevoerd in het verlengde van deze eerdere discussies.

POLITIEKE STRIJD OVER KIESSTELSEL EN KIEZERSORGANISATIE IN DE JAREN 1840

Conservatieven, gematigden en liberalen verschilden in de jaren 1840 van mening over de wenselijkheid van grondwettelijke hervormingen, zoals de invoering van volledige ministeriële verantwoordelijkheid en een direct kiesstelsel. Het debat hierover werd gevoerd in de Tweede Kamer, in kranten en in pamfletten en brochures. Economische malaise, incidentele volksopstootjes en de bloei van een radicaal-democratische ondergrondse pers droegen bij aan een crisissfeer.¹⁷

In het bestaande systeem lag de meeste wetgevende macht bij koning en regering. De Tweede Kamer werd sinds 1814 gekozen via een complex kiesstelsel met standen (adel, platteland, steden), meerdere trappen en een hoge actieve en passieve censusdrempel. De hoogte van de som betaald aan directe belastingen bepaalde voor de meeste mensen wie stemgerechtigd en verkiesbaar was. In 1845

15 Voor een volledig overzicht van de voor 1848 beschikbare kranten, zie ‘1814-1869’. Geraadpleegd op 9 september 2017, www.kb.nl/organisatie/onderzoek-expertise/digitaliseringsprojecten-in-de-kb/project-databank-digitale-dagbladen/geselecteerde-titels-en-selectieprocedure/selectie-van-titels/1814-1869. Voor elke provincie is minimaal één krant beschikbaar.

16 De exact zoekactie die gebruikt werd luidt: “kiesvergadering* OR kiesvereniging* OR kiesvereniging* OR kiezersvergadering* OR kiezersvereniging* OR kiezersvereniging* OR verkies* OR verkiesba* OR kiezer* OR kiesgerechtigd* OR kiesb* OR candida* OR kandida* OR vertegenwoord*”. Door deze brede zoekactie kon het probleem ondervangen worden, dat individuele woorden soms niet herkend worden.

17 Jacques Giele, *Met de pen in de aanslag. Revolutionairen rond 1848* (Bussum: Fibula, 1968).

Afb. 1 Portret van Dirk Donker Curtius (1792-1863) door Joseph Kayser (1847). (Collectie RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, afbeeldingsnummer IB00036494)

waren ongeveer 90.000 mannen, circa 12 procent van de volwassen mannelijke bevolking, stemgerechtigd voor de laagste trap; het aantal verkiesbaren lag veel lager.¹⁸ De Eerste Kamer werd benoemd door de koning. Dit ingewikkelde kiesstelsel belemmerde politieke organisatievorming en participatie, en koning Willem II en een grote Kamermeerderheid wensten dit ook zo te houden.¹⁹

Circa 20-25 Tweede Kamerleden waren conservatief: uitdragers van vaderlandsliefde, a-politieke eensgezindheid en regeringstrouw. Zij vonden aanhang onder de sinds 1813 in Nederland dominante aristocratie van adel en patriciaat. Circa 25-30 Kamerleden vormden daarnaast een diffuse middengroep van 'kleurloze' gematigden of conservatief-liberalen. Hoewel een deel van hen het streven naar liberale hervormingen steunde (echter met behoud van indirect kiesrecht), waren zij vooral geïnteresseerd in meer parlementaire controle op de staatsuitgaven. Zij bepleitten geleidelijke hervorming met behoud van historisch gegroeide 'vaderlandse' tradities. Deze richting vond aanhang onder de deftige Hollandse

¹⁸ Blok, *Stemmen en kiezen*, 250. Voor de meeste mensen, omdat de drempel van de directe belastingssom op deze manier niet gold voor bijvoorbeeld de ridderschappen.

¹⁹ Idem, 206-226.

burgerij en de Amsterdamse financiële wereld. Het geluid van conservatieven en gematigden werd vertolkt in het door de regering uitgegeven *Journal de la Haye*, en regionale kranten zoals de *Opregte Haarlemsche Courant*, de *Amsterdamsche Courant*, de *Drentsche Courant* en *De Nederlander: Nieuwe Utrechtsche Courant*, elk met enkele honderden abonnees.²⁰

Circa vijf tot tien Kamerleden waren doctrinair liberaal. Zij ageerden voor onmiddellijke grondwettelijke hervormingen (grotere wetgevende bevoegdheid voor de Tweede Kamer, volledige ministeriële verantwoordelijkheid, scheiding van kerk en staat, wettelijke vrijheid van vereniging) en de invoering van directe verkiezingen, met census. Liberalen zoals Dirk Donker Curtius en Thorbecke wilden hiermee de betrokkenheid van de burgerij bij staatszaken vergroten, het openbaar debat doen verlevendigen en de regering een sterkere verantwoordingsrelatie met het parlement doen aangaan. Het doctrinaire liberalisme vond vooral aanhang onder de burgerlijke middenklasse, die veelal werkzaam in vrije en middenstandsberoepen en woonachtig was in het noorden en oosten van Nederland. Sinds begin jaren 1840 werd het liberale streven gesteund door de grootste landelijk gelezen kranten zoals het Amsterdamse *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, en de felle *Arnhemsche Courant*, elk met enkele duizenden abonnees.²¹ Ook katholieken, die vrijheid van kerkorganisatie en onderwijs wensten, voegden zich in de jaren 1840 bij monde van de Amsterdamse krant *De Tijd* bij het liberale kamp.²²

In 1845 ontstond tot consternatie van conservatieven voor het eerst sinds de achttiende eeuw weer een vorm van lokale kiezersorganisatie in Nederland. Enkele journalisten en de redactie van het *Handelsblad* richtten in Amsterdam de liberale Amstelsociëteit op. Onder de dekmantel van een gezelligheidsclub was dit een besloten kiesvereniging die uit eigen kring kandidaten selecteerde voor het Amsterdamse kiescollege (de laagste trap van het kiesstelsel), welke vervolgens openlijk werden aanbevolen door het *Handelsblad*. Openlijke kandidaatstelling was een bewuste provocatie. De Amstelsociëteit wilde hiermee de heersende electorale praktijk van geheime kandidaatstelling tegengaan, politiek debat opwekken, en liberale kiezers bewegen op gelijkgezinde kandidaten te stemmen. Met succes: in 1846 en 1847 wonnen haar kandidaten, verwierf ze landelijke bekendheid en kreeg ze afdelingen in diverse steden, zoals de Utrechtse Rhijnsociëteit. Koning Willem II gelastte een onderzoek; conservatieven en gematigden be-

²⁰ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 143-145; Remieg Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848,' in *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Remieg Aerts e.a. (Nijmegen: SUN, 1999), 90-95; Boogman, *Rondom 1848*, 28-30.

²¹ Boogman, *Rondom 1848*, 30-49; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 138-145; Aerts, 'Een staat in verbouwing', 90-95.

²² Beekelaar, *Rond grondwetsherziening*, 13-38.

schuldigden de liberale Amstelsociëteit in kranten en brochures van buitenlands ‘partijzuchtig drijven’ en clubisterij, die niet zou stroken met ‘Oud-Hollandsche degelijkheid’.²³ Noodgedwongen brachten echter ook Amsterdamse behoudenden nu openlijk een kandidatenlijst uit. De Amstelsociëteit kreeg ongeveer tweehonderd leden, waaronder vrijwel alle landelijk bekende liberalen zoals Donker Curtius. Alleen Thorbecke hield zich om onbekende redenen afzijdig.²⁴ Haar geleidelijke opmars werd echter ingehaald door het nieuws over de Europese revoluties in februari 1848.

254

Bevreesd voor revolutie stelde koning Willem II in maart 1848 plotseling een liberale grondwetscommissie in onder leiding van Thorbecke. Donker Curtius kreeg de leiding over een kabinet dat liberale hervormingen door de Staten-Generaal moest loodsen. Het hervormingsproces nam tot oktober 1848 in beslag. Nadat hervorming jarenlang geblokkeerd was, ontstond nu een levendig parlementair en publiek debat over de ministeriële verantwoordelijkheid, de vrijheid van onderwijs en vereniging, de scheiding tussen kerk en staat, en het kiesstelsel.²⁵ Met name het direct kiesrecht was een zeer omstreden punt. De meerderheid in de behoudende Staten-Generaal wilde de standen afschaffen maar toch een indirect kiesstelsel behouden, omdat zij vreesde voor de ‘on-Nederlandse’ partijvorming en electorale corruptie die volgens haar met directe verkiezingen samen zouden gaan. Conservatieve kranten en brochures gingen daarin mee. Er was grote druk van de koning en de liberale publieke opinie nodig om het directe kiesstelsel toch door de Staten-Generaal te krijgen.²⁶

Half oktober was het echter zo ver, en werd duidelijk dat van 27 november tot 2 december 1848 de eerste directe verkiezingen in de Nederlandse geschiedenis zouden plaatsvinden. Het land werd verdeeld in 68 kiesdistricten van circa 45.000 inwoners. Elk district kon nu direct één Tweede Kamerlid afvaardigen. Deze moest daarvoor de absolute meerderheid behalen, zo nodig na herstemming tussen de twee hoogst geëindigde kandidaten. Alle mannen ouder dan dertig konden nu verkozen worden: er waren geen restricties op het passief kiesrecht, en er was geen systeem van formele kandidaatstelling, zoals het indienen van een kandidatenlijst. Het aantal kiesgerechtigden bedroeg 7,3% van de volwassen mannelijke bevolking, oftewel 55.000 mannen.²⁷ Dit kwam neer op gemiddeld circa 800 kiezers

23 Von Santen, ‘De Amstelsociëteit’, 122 en 148, noot 67.

24 Idem, 118.

25 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 154-160; De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 53-62.

26 Blok, *Stemmen en kiezen*, 231-244.

27 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 14. Dit was een stevige daling ten opzichte van het aantal stemgerechtigden vóór 1848, hoewel het kiesstelsel toen natuurlijk indirect was geweest. Voor de ‘overgangskamer’ die in 1848 werd gekozen was besloten het kiesrecht te verlenen aan hen die in het oude stelsel verkiesbaar waren in de steden, en stemgerechtigd op het platteland. Blok, *Stemmen en kiezen*, 240.

per district. Ook kon elk district uit de hoogst belasten eenmalig twee kandidaten voor de Eerste Kamer voordragen, waaruit de koning een keuze zou maken.²⁸

Conservatieve tegenstand tegen de nieuwe Grondwet was in oktober 1848 inmiddels niet meer openlijk te horen, en de 'kleurloze' gematigden waren onder druk van de omstandigheden gedraaid. Zij accepteerden de op instigatie van de koning en langs legale weg tot stand gekomen nieuwe Grondwet. Velen noemden zich nu 'liberaal', 'constitutioneel' en 'vrijzinnig'.²⁹ Dat wilde echter niet zeggen dat de eerste directe verkiezingen geen inzet zouden kennen. Uitgesproken liberalen zoals Thorbecke wensten hun beginselen verder door te voeren in wetgeving over onderwijs, armenzorg, openbaar bestuur en de vrijheid van vereniging. Zij noemden dit een 'loyale' uitvoering van de beginselen van de nieuwe Grondwet, en hoopten dat een groot deel van de huidige Kamerleden niet terug zou keren. Gematigden en conservatief-liberalen verzetten zich tegen al te drieste liberale hervormingsdrift. Voor hen vormde de Grondwet een voorlopig eindpunt, en zij pleitten voor een 'bezadigde' uitvoering ervan met inachtneming van 'vaderlandse' tradities.³⁰ Zij meenden dat ook huidige Kamerleden een plek konden hebben in het nieuwe stelsel. Katholieken wilden vooral vrijheid van kerkorganisatie en onderwijs.

Het publieke debat over de aanstaande verkiezingen barstte vanaf half oktober los. Daarin ging het over de kandidaten die gekozen zouden moeten worden, maar ook over de manier waarop dat moest gebeuren: over kiezersorganisatie en kandidaatstelling. Dit waren fenomenen waar buiten de kringen van de Amstelsociëteit nog nauwelijks ervaring mee was.

HET PUBLIEKE DEBAT OVER KIEZERSORGANISATIE IN 1848

Vanaf medio oktober verschenen zowel in liberale als in gematigde kranten vaak anonieme artikelen over de procedures die bij de komende verkiezingen zouden moeten worden gevolgd. Daarin werd gewezen op het belang van de verkiezingen voor behoud van de grondwettelijke hervormingen, maar vooral ook op het gevaar dat toeval, stemmenversnippering of radicale minderheden de uitslag zouden bepalen. Kiezers konden immers elke willekeurige naam op een stembriefje schrijven. Deze totaal open situatie zou, zo was de vrees, kunnen leiden tot de afvaardiging van 'intriguanten'³¹ of 'partijgangers' naar de nieuwe Staten-Generaal.³² Dagelijkse berichtgeving over buitenlandse revolutionaire toestanden droeg bij aan een verwachtingsvolle en nerveuze atmosfeer. De gematigde

²⁸ Idem, 239-243.

²⁹ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 160.

³⁰ Boogman, *Rondom 1848*, 76; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 160.

³¹ *Opregte Haarlemsche Courant (OHC)*, 28 oktober 1848, 2.

³² *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant (UPSC)*, 18 oktober 1848, 3.

krant *De Nederlander* wees op het gevaar dat zoals in Frankrijk ‘communisten’ in de Staten-Generaal gekozen zouden worden.³³ De liberale *Groninger Courant* wees juist op het gevaar van een aristocratische tegencoup, zoals in Oostenrijk.³⁴ Er werd veel geschreven over buitenlandse politieke clubs, waarin ‘geweldig’ werd ‘geredekaveld’,³⁵ die marcheerden met banieren³⁶ en voortdurend ‘oproer’ zouden voorbereiden.³⁷

256

Daarom riepen zowel liberale als gematigde Nederlandse kranten in het najaar op tot ‘vereeniging’ van de ‘welgezinde’ en ‘vaderlandslievende’ burgers.³⁸ Deze zouden zich in bedaard overleg moeten verstaan over de juiste kandidaten. ‘Persoonlijke inzichten’³⁹ zouden terzijde moeten worden geschoven, en het kiezersoverleg zou moeten leiden tot ‘eenstemmigheid’.⁴⁰ Waar conservatieven vóór 1848 kiezersorganisatie nog als bedreiging voor het vaderland en de eenheid neerzetten, riepen nu ook gematigden op tot kiezersorganisatie, juist om deze te bewaren. ‘Vereenigt u, want eendragt maakt magt, verdeeldheid verzwakt’, schreef de gematigde *Opregte Haarlemsche Courant*. ‘Vergeet u zelve, vergeet uwe vrienden, waar het belang des vaderlands die opoffering vordert! Zonder dat de welgezinden zich onderling verstaan en vereenigen, is aan geen goeden uitslag der verkiezingen te denken.’⁴¹ Diverse kranten gaven plotseling expliciet blijk van een nieuwe beoordeling van het fenomeen kiezersorganisatie. De *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant* schreef over kiezersoverleg: ‘Men moge dit vroeger *kabaleren* genoemd hebben, thans is dit pligt, dure pligt.’⁴² Volgens de behoudende *Drentsche Courant* was ‘onderling overleg in vooraf beraamde vereenigingen’ een ‘eerlijk middel’ tegen ‘kuiperij’.⁴³ Het is goed mogelijk dat veel stukken in gematigde kranten afkomstig waren van leden van een geheime vereniging die de gematigde politicus Floris Adriaan van Hall had opgezet, met het doel de verkiezing van te uitgesproken liberalen en reactionairen te voorkomen onder andere door het krantendebat te beïnvloeden.⁴⁴ In ieder geval was het in het najaar van 1848 niet langer alleen de liberale Amstelsociëteit die pleitte voor kiezersorganisatie.

Aanvankelijk werden echter nog geen concrete voorstellen voor vormen van kiezersorganisatie gedaan. Daar kwam verandering in toen de redactie van het

33 *De Nederlander. Nieuwe Utrechtsche Courant (DN)*, 25 oktober 1848, 1.

34 *Groninger Courant (GC)*, 24 oktober 1848, 2.

35 *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*, 26 oktober 1848, 2.

36 *Middelburgsche Courant (MC)*, 7 november 1848, 1.

37 *DN*, 23 oktober 1848, 3.

38 *DN*, 25 oktober 1848, 1.

39 *Leeuwarder Courant (LwC)*, 21 oktober 1848, 2.

40 *NRC*, 31 oktober 1848, 2.

41 *OHC*, 13 oktober 1848, 2-3.

42 *UPSC*, 8 november 1848, 3.

43 *Drentsche Courant (DC)*, 31 oktober 1848, 3.

44 Van Tijn, ‘Tien jaren’, 299-301.

liberale *Handelsblad* op 27 oktober een geruchtmakende open brief aan liberale Kamerleden afdruckte. Hierin bepleitte zij dat iedereen die in een district kans maakte gekozen te worden, zichzelf daar ook openlijk zou kandideren door het afleggen van een politieke beginselverklaring. Dit was taboedoorbrekend: was het openlijk aanbevelen van kandidaten in kranten al controversieel geweest vóór 1848, openlijke *zelf*kandidering was dat al helemaal. Dit werd breed beschouwd als aanmatigend. De redactie erkende dat ‘opentlijke candidatuur [...] ongewoon in Nederland’ was, maar stelde dat het duidelijkheid zou scheppen.⁴⁵ Kiezers zouden politieke beginselverklaringen van kandidaten kunnen vergelijken, in elk kiesdistrict zou men zich kunnen verenigen op één kansrijk ‘liberaal constitutioneel’ kandidaat, en kiezers zouden vertegenwoordigers later kunnen afrekenen op hun beginselverklaring. Zo zouden geheime ‘cabalen van het behoud’ worden bestreden en loyale uitvoering van de Grondwet gegarandeerd zijn.⁴⁶

Het voorstel werd echter fel bestreden door zowel gematigden als thorbeckeaanse liberalen. De gematigde *De Nederlander* schreef spottend dat het *Handelsblad* kandidaten ‘in eene vernederende houding, met den hoed in de hand’ bij kiezers langs wilde laten gaan, zoals volgens haar in Frankrijk gebeurde.⁴⁷ En namens de liberale Kamerleden schreef Thorbecke in een op de voorpagina van het *Handelsblad* afgedrukte brief dat het eerzamer was om ongevraagd gekozen te worden.⁴⁸ Volgens de thorbeckeaanse *Arnhemsche Courant* was solliciteren naar ‘volks- en kiezers-gunst’ doen aan ‘naäperijen’ van (niet nader omschreven) ‘vreemde origineelen’.⁴⁹ Juist vragen om politieke beginselverklaringen creëerde het risico dat reactionairen en revolutionairen onder vaag liberale leuzen – trouw aan de Grondwet, bezuiniging door vereenvoudiging – gekozen zouden worden.⁵⁰ Anderzijds zouden meer uitgebreide verkiezingsbeloftes parlementariërs hun onafhankelijkheid ontnemen. In de visie van Thorbecke was vertegenwoordiging ‘zonder last of ruggespraak’ de essentie van constitutionele regering. Programma’s zouden leiden tot imperatieve mandaten zoals die in de oude Republiek hadden bestaan.⁵¹ De *Arnhemsche Courant* zou daarom ‘alle candidatuur, waarbij verpligte naleving van geloofsbelijdenis [...] als voorwaarde van al of niet

45 Hoewel de redactie geen land noemde waar openlijke zelfkandidering wel gebruikelijk was, was dit bijvoorbeeld zo in Engeland, waar sinds de achttiende eeuw kandidaten zichzelf aanprezen op openbare podia, de zogenoemde *hustings*. Jon Lawrence, *Electing our Masters. The Hustings in British Politics from Hogarth to Blair* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 15-16.

46 AH, 27 oktober 1848, 1.

47 DN, 8 november 1848, 1.

48 AH, 2 november 1848, 1. Over het auteurschap van de brief: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 26.

49 *Arnhemsche Courant* (AC), 5 november 1848, 1.

50 AH, 2 november 1848, 1.

51 De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 160.

toelating wordt gevorderd, als een grof misbruik en eene inbreuk op het regt der verteenwoordiging blijven brandmerken.⁵²

De redactie van het *Handelsblad* erkende daarop dat voorlopig geen brede zelfkandidering van liberale kandidaten te verwachten viel. Vervolgens trachtte zij samen met de Amstelsociëteit een landelijke commissie op te zetten om de liberale kandidaatstelling te coördineren, en deed zij een oproep aan alle verenigingen van liberale kiezers in den lande om zich met deze commissie-in-woording in contact te stellen.⁵³ Maar onder leiding van de thorbeckeaan N. Olivier verwierp een meerderheid van de algemene ledenvergadering van de Amstelsociëteit op 3 november in het Haagse hotel De Oude Doelen dit plan. De thorbeckeaanse liberalen gaven de voorkeur aan lokale kiezersvergaderingen boven landelijke organisatie.⁵⁴

Ten langen leste bepleitten de redactie van het *Handelsblad* en gelijkgezinde liberaal-katholieken in *De Tijd* daarop dat lokale kiezersvergaderingen onder leiding van gezaghebbende mannen politieke beginselprogramma's aan zouden nemen waarin trouw aan de nieuwe Grondwet, en gewenste capaciteiten van verteenwoordigers opgenomen zouden zijn.⁵⁵ Kiezers die het hier niet mee eens waren konden de vergadering verlaten en eventueel een eigen vergadering beginnen.⁵⁶ Op de vergaderingen moesten zoveel mogelijk kiezers openlijk bediscussieren welke bekwame kandidaten het meest voldeden aan de vereisten van het liberale program.⁵⁷ Volgens het *Handelsblad* kon uitdrukking van 'den nationalen geest' niet tot stand komen zonder dat kandidaten en kiezers via programma's kennis namen van elkaars beginselen.⁵⁸ Het liberale *Handelsblad* presenteerde hiermee een visie die haaks stond op die van Thorbecke.

Maar ook dit voorstel werd door zowel gematigden als thorbeckeaanse liberalen bestreden. Volgens *De Nederlander* was het opstellen van politieke beginselprogramma's buitenlandse clubisterij. 'Men zou ten gerieve van de partij van het H.B., *contra* kiesvergaderingen houden, en op die wijze medewerken tot het vormen van staatkundige clubs.'⁵⁹ Deze zaaien 'zoo wel vroeger hier te lande, als op dit oogenblik in andere Staten van Europa' verdeeldheid.⁶⁰ De gematigde krant leek hiermee te doelen op zowel de achttiende-eeuwse patriottentijd en Bataafse Republiek, als op het Europa van 1848, waarin politieke clubs verdeeldheid zouden zaaien. 'De Hemel beware ons én voor *klubsen*, die zoo weelderig op Fran-

52 AC, 5 november 1848, 2.

53 AH, 31 oktober 1848, 1, en 2 november 1848, 1.

54 Beekelaar, *Rond grondwetsherziening*, 88.

55 *De Tijd (DT)*, 6 november 1848, 1; AH, 10 november 1848, 1, en 14 november 1848, 1.

56 AH, 9 november 1848, 1.

57 AC, 4 november 1848, 4; NRC, 8 november 1848, 1, en 11 november 1848, 1.

58 AH, 10 november 1848, 1.

59 DN, 29 november 1848, 4.

60 DN, 1 november 1848, 1.

schen bodem bloeijen, én voor *partijenschappen*, die meer in de smaak van Engelschen vallen.⁶¹ *De Nederlander* bepleitte in plaats daarvan ‘algemeene vereeniging van alle welgezinde burgers’ ‘onverschillig hunne staatkundige of godsdienstige begrippen’. Lokale kiezers moesten ‘eenparig en met ter zijde stelling van bijzondere gevoelens’ overleggen over de vertegenwoordiger die het best de ‘gemeenschappelijke belangen’ kon behartigen.⁶² Dit zou een lokaal of landelijk bekend bekend ‘practisch’ man moeten zijn met ‘kennis van zaken’, die geen politieke geloofsbelijdenis hoefde af te leggen.⁶³ Aldus klonk de sinds de vroege negentiende eeuw in Nederland gecultiveerde afkeer van al te woelige politiek door in de gematigde voorstellen voor kiezersorganisatie.

De thorbeckeaanse liberalen waarschuwden op hun beurt in de *Arnhemse Courant* dat lokale ‘kiezerscoterieën’ geen poortwachter mochten spelen voor de nationale vertegenwoordiging. Lokale belangenrepresentatie had geen plaats in de Tweede Kamer, en evenmin hadden lokale kiezers het recht kandidaten via programma’s voor te schrijven wat zij als vertegenwoordigers van het *hele* Nederlandse volk zouden moeten vinden. In de visie van Thorbecke moesten onafhankelijke Kamerleden via parlementair debat bepalen wat in het Nederlands belang was. Kiezersorganisatie was volgens de *Arnhemse Courant* ‘loffelijk’ en ‘noodzakelijk’, maar kiezers en kandidaten moesten elkaar zoveel mogelijk vrijlaten.⁶⁴ Kiezers zouden de capaciteiten en beginselen van kandidaten zelf moeten peilen aan de hand van bestudering van hun publieke loopbaan. Bij onbekende kandidaten was dat weliswaar lastig, maar dit zou bij toenemend ‘publiek leven’ steeds beter gaan.⁶⁵

De verschillende politieke richtingen onderschreven nu dus alle de noodzaak van kiezersorganisatie, maar verschilden van mening over de juiste vormgeving ervan. Achter de schermen trachtten protagonisten van de verschillende politieke richtingen de kandidaatstelling overigens wel degelijk landelijk te coördineren. Behalve de geheime vereniging van de gematigde Van Hall opereerde er een katholiek comité rond *De Tijd*.⁶⁶ Liberalen, al dan niet thorbeckeaans, schreven elkaar over de situatie in kiesdistricten en geschikte kandidaten.⁶⁷ In het openbaar bestreden zij echter elkaars visie op kandidaatstelling en kiezersorganisatie. De vraag was nu hoe deze in de praktijk uit zouden pakken.

61 DN, 29 november 1848, 4.

62 DN, 1 november 1848, 1.

63 OHC, 28 oktober 1848, 2. Zie ook DC, 14 november 1848, 2.

64 AC, 5 november 1848, 1.

65 AC, 12 november 1848, 2.

66 Beekelaar, *Rond grondwetsherziening*, 82-86.

67 Boogman, *Rondom 1848*, 72.

Afb. 2 Kaart van Amsterdam met een indeling van de stad in vijf kiesdistricten, 1848-1852. Uitgegeven door J.M.E. Meijer te Amsterdam. (*Collectie Stadsarchief Amsterdam: kaarten van geheel Amsterdam* [10035], inv. nr. 966)

DE PRAKTIJK VAN KIEZERSORGANISATIE IN 1848

De kiezers-vergaderingen groeijen bij ons als uit den grond. Het is als het ware één elektrische schok die in alle oorden van ons land de gemoederen in beweging brengt.⁶⁸

In november 1848 stonden Nederlandse kranten dagelijks vol met berichten over openbare kiezersvergaderingen, discussies, kandidatenlijsten en (her)stemmingen van Appingedam tot Amsterdam en van IJsselstein tot Den Bosch. Kiezersvergaderingen waren lokale bijeenkomsten van kiezers om te overleggen over de verkiezingen voor de Tweede en Eerste Kamer, georganiseerd op het niveau van

⁶⁸ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant (POZC)*, 24 november 1848, 1.

stad of dorp. De meeste kiesdistricten bevatten zowel middelgrote steden als dorpen en platteland. Sommige grote steden vormden op zichzelf een kiesdistrict (Utrecht), anderen waren opgedeeld in stadsdistricten (Den Haag, Rotterdam, Amsterdam). Behalve in stadsdistricten waren er in 1848 weinig kiezersvergaderingen die een heel district representeerden. Wel ontstond er met verloop van tijd binnen kiesdistricten levendige communicatie tussen kiezersvergaderingen om de kandidaatstelling te coördineren, waarover later meer.

De eerste kiezersvergadering werd waarschijnlijk georganiseerd in Sneek, op 19 oktober. De *Leeuwarder Courant* berichtte dat hier ruim dertig kiezers bijeen waren gekomen om zich te beraden over de verkiezingen.⁶⁹ Ook in Breda, Zwolle en Leeuwarden werden deze maand al kiezersvergaderingen gehouden.⁷⁰ De organisatie stagneerde aanvankelijk waarschijnlijk echter doordat de namenlijsten met kiesgerechtigde burgers nog niet bekend waren. Ook was nog onduidelijk in hoeverre het organiseren van kiezersvergaderingen mocht binnen de nog geldende beperkingen op de vrijheid van vereniging, die politieke bijeenkomsten verbood. Eind oktober was echter duidelijk wie kiezer was, en liet Minister van Justitie Donker Curtius weten dat kiezersvergaderingen toegestaan waren mits deze 'in beslotene lokalen' zouden plaatsvinden en niet 'openbaar gehouden of voor elk en een iegelijk toegankelijk' zouden zijn.⁷¹ Waarschijnlijk wilde de minister er hiermee voor zorgen dat alleen kiezers op de vergaderingen zouden verschijnen, en er geen massale volksvergaderingen zouden ontstaan. Na de aankondiging van Donker Curtius nam het organiseren van kiezersvergaderingen een hoge vlucht. Zo werd in de Eindhovense sociëteit De Harmonie op een feestbanket bij de afkondiging van de Grondwet op 3 november een voorstel om de kiezers bijeen te roepen 'met acclamatie' aangenomen.⁷²

Dit patroon deed zich vaker voor. Het initiatief voor het organiseren van openbare kiezersvergaderingen ging uit van lokale notabelen die elkaar kenden uit het stadsbestuur en het verenigingsleven. Deze zullen vaak al politiek bewust of actief zijn geweest. Deze heren hielden veelal eerst een besloten voorvergadering. Hier werd al gesproken over geschikte kandidaten, en ook een 'voorlopig bestuur' benoemd. Dit plaatste vervolgens een advertentie in de krant, ondertekend met klinkende namen, dat 'medekiezers' op zekere datum ter vergadering werden uitgenodigd, en die stevast het belang van 'eenstemmigheid' benadrukte.⁷³ Maar ook notabele individuen zoals de advocaat Aart Veder te Rotterdam plaatsten soms zo'n advertentie, onder vermelding dat zij daartoe 'van onderscheidene

⁶⁹ *LwC*, 21 oktober 1848, 2.

⁷⁰ *Bredasche Courant (BC)*, 26 oktober 1848, 4; *NRC*, 31 oktober 1848, 2; *DN*, 31 oktober 1848, 4.

⁷¹ *AC*, 28 oktober 1848, 3.

⁷² *AH*, 7 november 1848, 2.

⁷³ Zie bijvoorbeeld *NRC*, 3 november 1848, 2; *AH*, 4 november 1848, 2.

zijden aangezocht' waren.⁷⁴ Waar kiezersvergaderingen niet spontaan tot stand kwamen waren het burgemeesters die kiezers bijeen riepen.⁷⁵ En ook kranten riepen soms kiezersvergaderingen bijeen, zoals de *Zeeuwsche Courant* deed in Middelburg.⁷⁶

262

Openbare kiezersvergaderingen vonden plaats in deftige locaties zoals herensociëteiten en schouwburgen, en minder deftige locaties zoals koffiehuisen en lokalen. Soms ook vonden ze plaats bij iemand thuis. Krantenberichten variëren over de aantallen aanwezigen. Meestal gaat dit van vijftig tot een paar honderd man; dus een vrij groot gedeelte van alle (gemiddeld 800) kiezers in een district. De uitschieter is Amsterdam, waar 700 man op de eerste kiezersvergadering in theater Frascati verscheen.⁷⁷ Omdat er geen presentielijsten zijn overgebleven is het lastig na te gaan wat de sociaal-culturele positie van de aanwezigen was. Kranten melden soms dat de meest 'gegoede' of 'notabele' ingezetenen van stad of dorp present waren.⁷⁸ Soms melden kranten echter juist dat kiezers 'van alle rangen en standen' aanwezig waren, en dat de bijeenkomst een 'volksvergadering' was – daarbij overigens voorbijgaand aan de nog altijd zeer exclusieve samenstelling van het electoraat.⁷⁹ Toch klaagden met name liberale kranten in de loop van november dat kiezers uit de 'middelklasse' weg bleven van de vergaderingen.⁸⁰ Uit Limburg, waar in mei verkiezingen met algemeen indirect mannenkiesrecht voor het revolutionaire Frankfurtse Parlement hadden plaatsgevonden, kwamen berichten dat ook niet-kiezers toch op vergaderingen aanwezig waren.⁸¹

De openbare kiezersvergaderingen in 1848 gaven blijk van een ware 'stemmanie'. Allereerst moest er een bestuur worden gekozen. Vaak werden de organisatoren van de vergadering gekozen, dus lokale notabelen. Vervolgens moest bepaald worden of de kiezersvergadering een beginselprogramma zou aannemen, en zo ja, wat de inhoud van dit programma zou zijn. Dit was zoals zal blijken een controverse kwestie, waarover de gemoederen hoog op konden lopen. Daarna moest besloten worden hoe kandidaten voorgedragen zouden worden. Soms stelde het bestuur kandidaten voor. Vaak ook konden aanwezigen kandidaten voorstellen. Soms werd het bestuur belast met het opstellen van een lijst en het polsen van mogelijke kandidaten. Tot slot werd stevast een vervolgvergadering gepland, om verder te beraadslagen over de kandidatuur. Ook hiervoor werd een oproep in kranten geplaatst. En dan begon doorgaans pas het echte werk.

74 *NRC*, 10 november 1848, 1.

75 *DN*, 11 november 1848, 2.

76 *DT*, 7 november 1848, 1.

77 Van Tijn, 'Tien jaren', 304.

78 Zie bijvoorbeeld *AH*, 31 oktober 1848, 2; *Leydsche Courant (LyC)*, 10 november 1848, 1.

79 Zie bijvoorbeeld *NRC*, 7 november 1848, 2; *AC*, 7 november 1848, 3.

80 *NRC*, 22 november 1848, 1.

81 *NRC*, 24 november 1848; *DC*, 28 november 1848, 1.

Kranten schreven lyrisch over de eerste kiezersvergaderingen. ‘Eenstemmigheid en besef van dure verplichtingen die men te vervullen had, was de stempel dezer eerste politieke vergadering in Overijssel, waarvan de indrukken nimmer vergeten zullen worden’ schreef de *NRC* over de eerste kiezersvergadering in Zwolle.⁸² Volgens het *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant* onderscheidde de kiezersvergadering in Den Bosch zich door ‘orde, eensgezindheid en ijver’.⁸³ De kiezersvergadering in Sneek droeg volgens de *Leeuwarder Courant* ‘ondubbelzinnige blijken van bezadigden burgerzin en opregte vaderlandsliefde’.⁸⁴ Dit zou zich vertalen in de kandidaatstelling. In Kampen werd de gematigde A.J. Duymaer van Twist ‘bij acclamatie’ aangenomen als kandidaat. De zaal zat ‘eivol’,⁸⁵ en een speech van de voorzitter kon rekenen op ‘daverende toejuiching’.⁸⁶ In Zwolle leidde slechts het noemen van de naam van de liberale B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis tot ‘algemeene acclamatie’, en werden de twee voorgestelde Eerste Kamerkandidaten met een ‘daverend handgeklap’ ontvangen.⁸⁷

Ondanks deze nadruk op eenstemmigheid lag conflict echter op de loer. En daaruit kwamen verdere innovaties in kandidaatstelling en kiezersorganisatie voort.

ALGEMENE KIEZERSVERGADERING, OF KIESVERENIGING MET POLITIEKE KLEUR?

Ondanks de in het publieke debat geuite gematigde en thorbeckeaanse afkeer van politieke beginselprogramma’s waren er in 1848 wel degelijk kiezersvergaderingen die – zoals het *Handelsblad* aanraadde – programma’s formuleerden. Dit was het geval in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag (door vereniging De Toekomst), Leiden, Dordrecht, Den Bosch, Maastricht, Leeuwarden, Sneek, Bolsward, Kampen, Arnhem, Deventer⁸⁸ en Zutphen⁸⁹. Deze programma’s waren vrij algemeen geformuleerd: zij bevatten de gewenste capaciteiten van een vertegenwoordiger (onafhankelijk, bekwaam), aangehangen beginselen (trouw aan of vrijzinnige uitleg van de Grondwet, ontwikkeling van het staatkundig leven, vermeerdering

⁸² *NRC*, 31 oktober 1848, 2.

⁸³ *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant (PDNB)*, 10 november 1848, 1.

⁸⁴ *LwC*, 21 oktober 1848, 2.

⁸⁵ *NRC*, 7 november 1848, 2.

⁸⁶ *NRC*, 14 november 1848, 3.

⁸⁷ *NRC*, 31 oktober 1848, 2.

⁸⁸ *AH*, 13 november 1848, 2; *NRC*, 11 november 1848, 1, en 20 november 1848, 1-2; *DT*, 18 november 1848, 1; *NRC*, 11 november 1848, 2; *OHC*, 1 november 1848, 2 en *NRC*, 8 november 1848, 2; *AH*, 3 november 1848, 2; *NRC*, 14 november 1848, 2; *LwC*, 14 november 1848, 3; *AH*, 6 november 1848 (tweede editie), 2; *LwC*, 21 november 1848, 3; *NRC*, 7 november 1848, 2; *AC*, 14 november 1848, 3; *POZC*, 14 november 1848, 1.

⁸⁹ *Wet der Vereeniging Redding door Bezuiniging: opgericht te Zutphen, den 26 October 1848* (Zutphen 1848).

van welvaart), en soms iets specifiekere verlangens (bezuiniging, volledige vrijheid van vereniging). Kiezersvergaderingen waar men expliciet geen program aannam, waren er in Den Haag, Utrecht en Hoorn.⁹⁰ En ook waren er kiezersvergaderingen waar het beginselprogramma tot scheuring leidde.

In Leeuwarden legde het bestuur van de kiezersvergadering aan 160 aanwezigen een liberaal program voor. Hierin was het verlangen naar een lagere census, naar hervorming van het belastingstelsel en naar koloniale vrijhandel opgenomen. Dit program werd na lange discussies met 87 tegen 69 stemmen verworpen, omdat het te specifiek zou zijn. Daarop scheurde de vergadering. Het liberale smaldeel ging nu verder in de Centrale Friesche Politieke Vereeniging Vooruitgang. De meerderheid constitueerde zich als de lokale Vereeniging van Stembevoegden.⁹¹ De scheuring werd breed uitgemeten in de kranten. De *NRC* betreurde de teloorgang van 'loffelijke eensgezindheid'.⁹² Volgens *De Nederlander* bewees het conflict wat er gebeurde als men het over programma's in plaats van personen ging hebben.⁹³

Op veel plaatsen brak in november 1848 echter een soortgelijke strijd los over de zeggenschap over en interpretatie van de openbare kiezersvergadering. Was dit een algemene kiezersvergadering, of een vergadering met een politieke kleur en een program? In Arnhem werd het zelfbenoemd organiserend comité van de kiezersvergadering na agitatie door enkele liberale aanwezigen weggestemd. De meerderheid wilde haar eigen, meer liberale kandidaten kunnen benoemen.⁹⁴ Al snel vormden zich in de stad 'nog twee andere clubs'.⁹⁵ In Zutphen scheurde de 'onstuimig' verlopen kiezersvergadering juist nadat Thorbecke, die gesteund werd door de apart gevormde liberale kiezersvereniging Redding door Bezuiniging, tot kandidaat dreigde te worden aangenomen.⁹⁶ Op de tegenvergadering waren leden van de liberale vereniging vervolgens niet welkom.⁹⁷ In de Nijmeegse liberale kiezersvereniging Bezuiniging door Vereenvoudiging deed een grote groep onbekende kiezers een poging tot vijandige overname van een vergadering; na 'onstuimige incidenten' werd de vereniging ontbonden en een opvolger geconstitueerd.⁹⁸ Het breedst uitgemeten conflict vond plaats in Amsterdam. Daar wist

⁹⁰ *NRC*, 27 november 1848 (tweede editie), 2; *DN*, 16 november 1848, 1; *AH*, 13 november 1848 (tweede editie), 2.

⁹¹ *AH*, 6 november 1848 (tweede editie), 2; *OHC*, 7 november 1848, 2; *LwC*, 7 november 1848, 2.

⁹² *NRC*, 3 november 1848, 3.

⁹³ *DN*, 8 november 1848, 2.

⁹⁴ *AC*, 11 november 1848, 3.

⁹⁵ *AH*, 13 november 1848 (tweede editie), 2.

⁹⁶ *AH*, 13 november 1848, 2; zie ook *NRC*, 13 november 1848, 2.

⁹⁷ *AC*, 14 november 1848, 3; *AH*, 22 november 1848, 2.

⁹⁸ *AH*, 20 november 1848 (tweede editie), 2; *NRC*, 24 november 1848, 2. In de rumoerige Engelse verkiezingscultuur van die tijd werd deze praktijk 'packing the hall' genoemd.

een grote groep behoudende kiezers de door het *Handelsblad* bijeengeroepen (en volgens haar: liberale) kiezersvergadering over te nemen, en tot 'algemene' vergadering te bombarderen. Vervolgens werd onder meer de door liberalen verafschuwde gematigde Van Hall gekandideerd.⁹⁹

Het ontstaan van parallelle kiezersvergaderingen kon behalve uitdrukking van politieke verschillen echter ook uitdrukking zijn van religieuze- of standsverschillen. In Utrecht, Nijmegen en Schiedam waren katholieke kiezersvergaderingen actief.¹⁰⁰ In Den Haag vormde zich een katholieke kiezersvereniging genaamd De Toekomst. In haar in *De Tijd* gepubliceerde oprichtingsmanifest, dat ondertekend zou zijn door 'alle R.K. ingezetenen' van Den Haag en omstreken, stond dat zij 'het algemeen belang, waarin dat van de katholieke staatsburgers evenzeer besloten ligt' wilde bevorderen door kandidaatstelling en leiding geven aan de publieke opinie. Alleen katholieken mochten lid worden, en zij zouden zich verplichten op de verenigingskandidaat te stemmen.¹⁰¹ Veel kranten veroordeelden deze laatste praktijk, hoewel zoals zal blijken ook niet-katholieken niet terugdeinsden voor morele druk. In de stad Groningen waren maar liefst zes kiezersverenigingen actief: Concordia, Vrijheid en Orde, Neerlands Heil, Pro Patria, een katholieke vergadering, en een comité voor kiezers van de Ommelanden. Wel hadden zij een bestuuroverleg, en nomineerden alle de liberaal B. Wichers.¹⁰² Hieruit blijkt dat parallelle organisatievorming soms waarschijnlijk eerder voortkwam uit stands- dan uit politiek verschil.

In sommige plaatsen wist de organiserende elite de openbare kiezersvergadering wel bijeen te houden. Dit was het geval in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Haarlem, Kampen, Eindhoven, en vele kleine steden. De moeite die lokale notabelen daarvoor konden doen bleek toen in Zwolle de radicaal-liberale journalist J. Zeehuisen stemmen dreigde te vergaren nadat baron Sloet al tot kandidaat van de kiezersvergadering was benoemd. Enkele heren riepen daarop wederom de kiezersvergadering bijeen, waarop Zeehuisen ten overstaan van honderden aanwezigen op 'delicate', 'meesterlijke' wijze duidelijk werd gemaakt dat Sloet de lokale voorkeurskandidaat was. De zaal bevestigde dit 'bij stemmen door opstaan en zitten blijven'.¹⁰³ Het *Handelsblad* oordeelde dat de Zwolse heren de zaak 'met beleid hebben weten te behandelen'.¹⁰⁴

Niet alleen het vraagstuk van eenheid versus verscheidenheid in kiezersorganisatie leidde lokaal echter tot controverse. Dit gold voor alle stappen in het nieu-

⁹⁹ Van Tijn, 'Tien jaren', 301-308.

¹⁰⁰ AH, 18 november 1848, 2; Beekelaar, *Rond grondwetsherziening*, 94-96.

¹⁰¹ De krant vermeldde niet de namen van de ondergetekenden. DT, 18 november 1848, 1.

¹⁰² *Groninger Courant (GC)*, 3 november 1848, 2, 10 november 1848, 1, 14 november 1848, 2, 24 november 1848, 1-2, en 21 november 1848, 5-6.

¹⁰³ NRC, 27 november 1848, 2.

¹⁰⁴ AH, 27 november 1848, 1.

we proces van kandidaatstelling, van het benaderen van kandidaten tot hun aanwezigheid op kiezersvergaderingen.

EXPERIMENTEN MET KANDIDAATSTELLING

266

Eén van de bezwaren die thorbeckeaanse liberalen in het publieke debat hadden aangedragen tegen politieke beginselprogramma's was dat ze de onafhankelijkheid van parlementariërs in zouden perken. Het *Handelsblad* had daar tegenover gesteld dat programma's 'waarborg' zouden bieden voor de uitvoering van liberale verlangens.¹⁰⁵ En inderdaad begonnen groepjes kiezers en kiezersvergaderingen potentiële kandidaten najaar 1848 te benaderen met vragen over beleidspunten, en verzoeken tot instemming met een program. Dit in het openbaar doen was in het negentiende-eeuwse Nederland een volstrekt nieuwe praktijk.¹⁰⁶ Zo informeerde een Hoogeveens kiezerscomité bij twee potentiële kandidaten hoe zij stonden tegenover lokale kanalisatieplannen en het afschaffen van turfaccijs, 'terwijl zij tevens verzocht werden hunne denkbeelden over algemeene staatkunde mede te deelen'.¹⁰⁷ De voorzitter van de Kamper kiezersvergadering stelde dat kandidaten gevraagd moest worden 'ten volle' in te stemmen met het program van 'volksverenigingen'.¹⁰⁸ Hier en in Zwolle vroegen ook katholieke kiezerscomités Duymaer en Sloet naar hun gevoelens over het godsdienstig onderwijs.¹⁰⁹ Kiezersvergaderingen in Amsterdam, Rotterdam, Leeuwarden, Deventer, en Arnhem vroegen potentiële kandidaten eveneens om in te stemmen met een program.

Sommige kandidaten weigerden dit. In de Amsterdamse kiezersvergadering werd een brief voorgelezen van A. van der Hoop die stelde 'dat hem geene bepaling in de grondwet bekend was, die aan eene commissie van kiesgerechtigden de bevoegdheid toekent de bedoelde vragen te doen'.¹¹⁰ In Arnhem vernam de kiezersvergadering 'met leedwezen' dat de liberale J.Th.H. Nedermeijer van Rosenthal weigerde een verklaring over zijn beginselen af te leggen en verwees naar zijn antecedenten.¹¹¹ De kandidatuur van Van der Hoop werd daarop ingetrokken, en Nedermeijer van Rosenthal werd weggestemd. In de Deventer kiezersvergadering werd het antwoord van Thorbecke voorgelezen. Niet geheel verrassend weigerde ook deze een geloofsbelijdenis af te leggen.¹¹² Diverse kandidaten reageerden echter wel positief. In kiezersvergaderingen in Amsterdam, Leeuwarden, Deventer

¹⁰⁵ AH, 10 november 1848, 1.

¹⁰⁶ Achter de schermen kwam dit vaker voor. De Jong, *Van standspolitiek tot partijloyaliteit*, 76-77.

¹⁰⁷ DN, 14 november 1848, 1.

¹⁰⁸ NRC, 14 november 1848, 3.

¹⁰⁹ DT, 18 november 1848, 2; NRC, 27 november 1848, 2.

¹¹⁰ NRC, 29 november 1848, 2.

¹¹¹ AC, 28 november 1848, 2.

¹¹² NRC, 27 november 1848 (tweede editie), 2.

en Hoogeveen werden brieven voorgelezen waarin zij adhesie betuigden aan programma's.¹¹³ Op de Rotterdamse kiezersvergadering werd door de advocaat E.L. Jacobson en de reder H. van Rijckevorsel benadrukt hoezeer de – afwezige – kandidaat J.Ch. Baud, over wie twijfels waren gerezen, instemde met het program.¹¹⁴

Verschillende Nederlanders wierpen zichzelf in 1848 bovendien – ondanks de gematigde en thorbeckeaanse afkeuring hiervan – in het openbaar op als kandidaat, en legden eigenstandig politieke beginselverklaringen af. Zij doorbraken daarmee het taboe op zelfkandidering. De eersten waren de gematigd-liberalen W. Boreel van Hogelanden en P.C. Schooneveld, die zich in Den Haag als kandidaat hadden 'opgedaan'.¹¹⁵ Dit bericht werd in vele kranten afgedrukt. De *Leydsche Courant* meende 'dat dit voorbeeld in menigerlei opzigt aanprijzing en navolging verdient'.¹¹⁶ Later werd wel verduidelijkt dat enkele kiezers slechts bij de heren hadden geïnformeerd of zij zich een benoeming zouden laten welgevalen, en dat zij hierop instemmend hadden gereageerd.¹¹⁷ De eerste die zichzelf openlijk als kandidaat-Kamerlid aanbood met een brief in de krant was J.D. Kruseman, oud-directeur-generaal van financiën in Nederlands-Indië. In het *Handelsblad* prees hij zichzelf aan als Indiëspecialist, Amsterdammer en 'vrijzinnig'.¹¹⁸ In november boden ook diverse liberale en conservatieve (oud-)burgemeesters, lokale notabelen en een conservatief Drents Kamerlid zich per ingezonden brief of via circulaire aan als kandidaat-Kamerlid, overigens vrijwel altijd met de formulering 'daartoe van verschillende zijden te zijn aangezocht'.¹¹⁹

Als een kiezersvergadering eenmaal een lijst met potentiële kandidaten had, moest bepaald worden langs welke procedure een definitieve keuze zou worden gemaakt. In november 1848 stonden de kranten dagelijks vol met soms zeer complexe stemprocedures (en discussies hierover) in kiezersvergaderingen in heel Nederland. Een controversieel punt was waar de discussie over kandidaten over moest gaan. Deze kon immers al gauw ontaarden in discussies over politieke beginselen, en tot de zo gevreesde verdeeldheid leiden. In sommige kiezersvergaderingen werd dit niet op prijs gesteld. De voorzitter van de Haagse kiezersvergadering stelde na een verzoek tot discussie over kandidaten en hun beginselen 'dat een strijd over personen weinig bevorderlijk zou zijn aan eene gewenschte eendrachtigheid'.¹²⁰ Volgens de heer J. Bosscha, sprekend op de Amsterdamse kiezers-

113 DN, 27 november 1848, 1; NRC, 27 november 1848, 2; POZC, 24 november 1848, 1; DN, 14 november 1848, 1.

114 NRC, 27 november 1848, 1.

115 NRC, 30 oktober 1848, 2.

116 LyC, 30 oktober 1848, 2.

117 DN, 1 november 1848, 2.

118 AH, 1 november 1848, 4. Zonder succes: Kruseman werd niet gekozen.

119 Zie: NRC, 6 november 1848 (tweede editie), 2; *Rotterdamsche Courant* (RC), 28 november 1848, 2; DC, 10 november 1848, 2; DT, 21 november 1848, 1; AC, 7 november 1848, 3; NRC, 11 november 1848.

120 NRC, 27 november 1848 (tweede editie), 2.

vergadering, was het nadeel van discussie 'dat de beoordeling der kandidaten gelegenheid verschaft om licht te geven aan persoonlijke veten'.¹²¹ In de Groninger kiesvereniging Vrijheid en Orde mocht men 'ten einde [...] alle personaliteiten te vermijden' slechts 'tot aanprijzing of aanbeveling van eenen kandidaat, iets in het midden [...] brengen'.¹²²

268

In andere kiezersvergaderingen werd discussie over kandidaten en hun beginselen echter juist aangemoedigd. Zo stelde de voorzitter van de liberale kiezersvergadering in Arnhem dat het program 'kon dienen tot toetssteen, aan welken de beginselen van genoemde en tot kandidaten voorgestelde mannen konden worden beproefd, en alzoo geene *namen* tegenover *namen*, maar *beginselen* tegenover *beginselen* wierden gesteld, en openlijk wierden bediscussieerd'.¹²³ Een zelfde formulering kende de kiezersvergadering in Amsterdam.¹²⁴ Op beide kiezersvergaderingen werden dan ook lange redevoeringen voor en tegen verschillende kandidaten gehouden, waarin hun capaciteiten, match met het beginselprogram, en veronderstelde afhankelijkheid aan de nieuwe Grondwet centraal stonden.¹²⁵ In de liberale Rotterdamse kiezersvergadering werd bediscussieerd in hoeverre kandidaat Baud bij het beginselprogram paste.¹²⁶ Ook in Zwolle, Zutphen, Ede en IJsselstein werden redevoeringen voor en tegen kandidaten gehouden.¹²⁷

Bovendien waren in het najaar van 1848 op diverse kiezersvergaderingen kandidaten persoonlijk aanwezig. Met name voor thorbeckeanen was dit een taboe; zij waren tegen politieke geloofsbelijdenissen mede omdat dit 'de eerste schreden tot het houden van redevoeringen in de kiezersvergadering' zouden zijn.¹²⁸ Maar ook het *Handelsblad* stelde 'de nadeelen der clubs, der openbare redevoeringen' te erkennen.¹²⁹ De historiografie heeft hieruit de conclusie getrokken dat direct contact tusschen kiezers en kandidaten in Nederland tot circa 1870 vrijwel niet voorkwam.¹³⁰ Dat is wellicht correct voor de jaren 1850 en 1860, maar in ieder geval niet voor 1848. Van een tweetal kiezersvergaderingen is bekend dat zij van potentiële kandidaten verlangden dat zij hun standpunten in de kiezersvergadering toelichtten. Het reglement van de kiezersvergadering in Den Bosch bevatte bepalingen dat kandidaten hun kandidatuur konden toelichten, en dat alle leden het

121 AH, 29 november 1848, 5.

122 GC, 14 november 1848, 5.

123 AC, 14 november 1848, 3.

124 AH, 13 november 1848, 1.

125 AC, 14 november 1848, 3; AH, 29 november 1848, 1-2; NRC, 29 november 1848, 2.

126 NRC, 27 november 1848, 1.

127 NRC, 27 november 1848, 2; NRC, 13 november 1848, 2; NRC, 18 november 1848 (tweede editie), 2; UPSC, 24 november 1848, 3.

128 AH, 2 november 1848, 1.

129 AH, 27 oktober 1848, 1.

130 Kaal, 'Politics of Place', 490-491; De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 51, 84-85; De Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart*, 109; De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 164.

recht hadden hun inlichtingen te vragen.¹³¹ En op de kiezersvergadering in Rotterdam werd 'bij acclamatie' een voorstel aangenomen om kandidaten te verzoeken ter vergadering te verschijnen.¹³²

Dit gebeurde ook. De heren A. Rijckevorsel en E.P. de Monchy, toen al liberale Kamerleden voor Zuid-Holland, en twee andere kandidaten ontvouwd op 18 november in de Rotterdamse sociëteit De Harmonie ten overstaan van 245 kiezers hun constitutionele beginselen.¹³³ De katholieke advocaat J.P.A. Leesberg stelde hun een vraag over de invloed van geestelijken op het schooltoezicht, waarop de kandidaten stelden dat zij weliswaar geen lastbrief konden aannemen, maar toch – met enige omzichtigheid – antwoord gaven.¹³⁴ Uit Den Bosch werd eveneens bericht dat de heren N.F.C.J. Sassen en J.L.A. Luyben 'eener fiksche politieke geloofsbelijdenis' hadden afgelegd nadat zij tot kandidaat waren benoemd, en in volgende kiezersvergaderingen eveneens het woord voerden.¹³⁵ En ook uit Zwolle, Nijmegen, Maastricht, Zutphen, Schiedam en Heusden kwamen berichten dat kandidaten op kiezersvergaderingen in cafés en sociëteiten politieke 'geloofsbelijdenissen' hadden afgelegd.¹³⁶ Een zeldzaam lange en concrete beginselverklaring werd gedaan door de gepensioneerde generaal J.E. van Gorkum, in de kiezersvergadering in Bergen op Zoom. 'Van vele zijden aangezocht zijnde om zich als militair kandidaat voor de Tweede Kamer te willen opdoen' maakte hij zich in een uitgebreide krijgskundige verhandeling, waarin hij ook de betrekkingen met Frankrijk en Engeland meenam, hard voor meer investeringen in de artillerie en vestingwerken van Bergen op Zoom. Van Gorkum verklaarde zich voor 'vooruitgaan – dit is het woord van den dag, dit is ook *mijn politiek beginsel*'. Daarbij profileerde hij zichzelf bij uitstek als een lokale kandidaat, die lokale belangen zou behartigen in 'het algemeen belang'.¹³⁷

Kandidaten woonden in november 1848 daarnaast regelmatig stemmingen op kiezersvergaderingen bij. Dit was het geval in Den Haag, Groningen, Haarlem, Delft, Leeuwarden, Heerenveen, Meppel, Winschoten en Oirschot.¹³⁸ Zij bedankten de kiezersvergadering bij een overwinning voor het hun toegezegde vertrouwen of vroegen, wanneer zij verloren hadden, kiezers hun stemmen op iemand anders over te brengen. Nadat de Dordtse kiezersvergadering in meerder-

131 NRC, 11 november 1848, 2; AH, 11 november 1848, 1.

132 NRC, 13 november 1848, 1.

133 RC, 21 november 1848, 2.

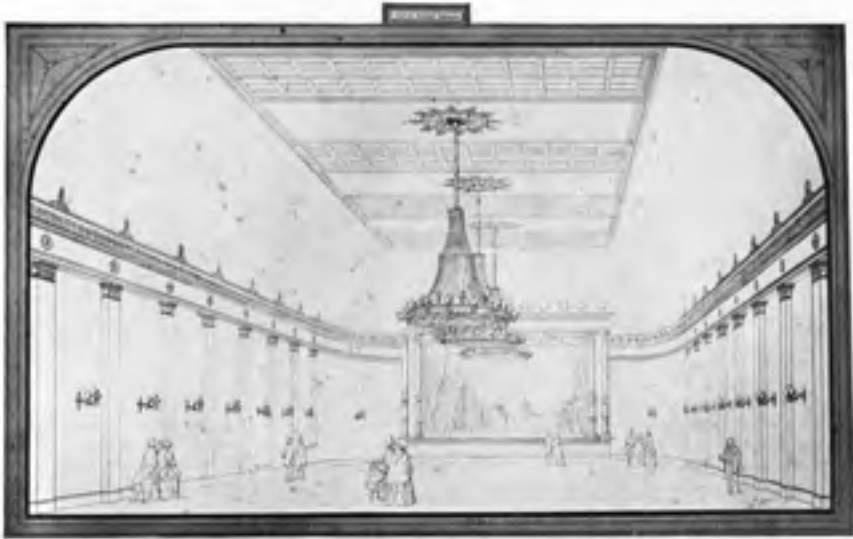
134 Idem; NRC, 20 november 1848, 1-2.

135 AH, 23 november 1848, 2; PDNB, 24 november 1848, 1.

136 NRC, 7 november 1848, 2; AH, 14 november 1848, 2, en DT, 20 november 1848, 1; AH, 27 november 1848, 2; AC, 14 november 1848, 3, en 19 november 1848, 4; DN, 23 november 1848, 2; NRC, 27 november 1848, 2.

137 BC, 23 november 1848, 3-4.

138 NRC, 27 november 1848 (tweede editie), 2; NRC, 23 november 1848, 2; OHC, 21 november 1848, 2; RC, 9 november 1848, 2; LwC, 28 november 1848, 2; DN, 24 november 1848, 2; DC, 28 november 1848, 2; GC, 24 november 1848, 2; DT, 22 november 1848, 1.

De Grote Zaal in 1852.
 Photo naar een tekening door H. Cramer.

Afb. 3 De Grootte Zaal van sociëteit De Harmonie Rotterdam. Door H. Cramer (1852). In: *Gedenkschrift van de vereeniging Sociëteit "Harmonie" (Doele), gevestigd te Rotterdam, ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan 1826-1 april 1926* - samengesteld door A. Hoyneck van Papendrecht.

heid de – uiteraard afwezige – Thorbecke tot kandidaat had gemaakt, verklaarde kandidaat P. Blussé van Oud-Alblas, volgens *De Tijd* ‘zichtbaar aangedaan’: ‘Wanneer de meerderheid mij had aangewezen, zou ik met het levendigst belang voor deze stad, de zaak hebben aangenomen; nu echter doe ik openlijk hulde aan de keus.’¹³⁹ Daarop werd geopperd dat de onderdistricten nog moesten stemmen, en werd de vergadering verdaagd. In 1848 was direct contact tussen kiezers en kandidaten dus zeker geen vreemd verschijnsel.

Sommige kiezersvergaderingen stemden door tot er één kandidaat was overgebleven; andere hielden het, waarschijnlijk om de eenheid te bewaren, bij een kandidatenlijst. De uitslag werd vervolgens gepubliceerd in de krant, met een oproep aan de kiezers om op deze kandida(a)t(en) te stemmen. Dit werd vaak gepresen-

139 *DT*, 23 november 1848, 1-2.

teerd als keuze van 'de' algemene kiezersvergadering, soms als die van 'een' vereniging kiezers. Daarbij kon morele druk worden uitgeoefend om op de geselecteerde kandidaat te stemmen. Diverse kiezersvergaderingen hadden reglementen die deelnemers 'verplichtten' op de aangewezen kandidaat te stemmen.¹⁴⁰ En de *NRC*-redactie schreef eind november fel over anonieme circulaires die Rotterdamse kiezers wezen op hun keuzevrijheid, en opriepen op de niet door de openbare kiezersvergadering geselecteerde conservatief M.A.F.H. Hoffmann te stemmen: 'Wat beduidt zulk een werk der duisternis?' Elke kiezer had immers ter vergadering kunnen verschijnen om publiekelijk een kandidaat voor te stellen. Achteraf nog een brief rondzenden was volgens de *NRC*-redactie 'verraderlijk'. Als kiezers hier in mee zouden gaan waren zij de 'directe verkiezingen [...] onwaardig'.¹⁴¹ Met een discours van liberale openbaarheid trachtte de krant de kiezersvergadering hier als een gezaghebbend orgaan neer te zetten.

Vele lokale kiezersvergaderingen deden tenslotte pogingen hun kandidaat of kandidatenlijst in het hele kiesdistrict aangenomen te krijgen. Sommige stedelijke kiezersvergaderingen verwachtten dat dorpsvergaderingen hun keuze over zouden nemen.¹⁴² Besturen van kiezersvergaderingen communiceerden per post met elkaar.¹⁴³ Stedelijke kiezersvergaderingen stelden soms commissies in om de vorming van vergaderingen op het platteland te bevorderen.¹⁴⁴ Vaak waren commissies van kiezers uit het omliggende gebied aanwezig op stedelijke kiezersvergaderingen. Zo waren er in Sneek 'afgevaardigden uit de steden Workum en IJlst, en van de Lemmer en Woudsend, met procuratiën van Kiesgerechtigden uit die plaatsen', om de kandidaatstelling tussen stad en dorp te coördineren.¹⁴⁵ Een enkele maal vond zelfs een overkoepelende kiesdistrictsvergadering plaats, zoals in het district Appingedam 'ten huize van de wedw. Van der Hoogh. [...] Ondanks het weêr hoogst ongunstig was (sic) en de kleiwegen zoo goed als onbruikbaar' waren er 88 kiezers uit onder meer Appingedam, Nieuwolda, Zuidbroek, Noordbroek, Loppersum en Uithuizermeeden. Na een langdurige maar succesvolle stemming over de districtsandidatuur waren

[...] velen door de donkere maan genoodzaakt huiswaarts te keeren; een groot 3otal kiesbevoegden vereenigde zich echter nog na den afloop den werkzaamheden aan den welvoorzienen disch, alwaar even als in de vereeniging zelve alles in de beste orde is afgelopen.¹⁴⁶

¹⁴⁰ *NRC*, 11 november 1848, 2; en zie *MC*, 28 november 1848, 1.

¹⁴¹ *NRC*, 29 november 1848, 1.

¹⁴² In Zwolle: *GC*, 3 november 1848, 2.

¹⁴³ In Bolsward: *LwC*, 21 november 1848, 3.

¹⁴⁴ In Schiedam: *AC*, 22 november 1848, 3.

¹⁴⁵ *LwC*, 24 november 1848, 1.

¹⁴⁶ *GC*, 21 november 1848, 6.

De tijd was te beperkt voor coördinatie tussen kiesdistricten, al werden hier in Friesland en Groningen wel pogingen toe gedaan.

Van 27 november tot 2 december 1848 werd er gestemd. De opkomst was met 80 procent hoog. De nadruk op eenstemmigheid in het publieke debat en op veel kiezersvergaderingen lijkt, ondanks het conflict dat soms ontstond, toch effect te hebben gehad. In 48 van de 68 kiesdistricten wonnen kandidaten gelijk een – overigens soms krappe – absolute meerderheid. In negen kiesdistricten werden kandidaten zelfs met meer dan 85 procent van de stemmen gekozen.¹⁴⁷ In de overige districten moesten herstemmingen plaatsvinden tussen twee kandidaten.¹⁴⁸ In februari 1849 kwam de nieuwe Tweede Kamer bijeen. Er waren veel nieuwe mannen: 45 hadden nog nooit in de Tweede Kamer gezeten. De Kamer was sterk verburgerlijkt; nog maar zes leden droegen adellijke titels. Een overweldigende meerderheid steunde de nieuwe Grondwet, in liberale of gematigde zin. Hierbij moet aangetekend worden dat veel behoudende oude Kamerleden zich niet kandidaat hadden gesteld.¹⁴⁹ In Den Haag zou een nieuwe politieke cultuur doorbreken. Maar ook op lokaal niveau hadden zich onomkeerbare veranderingen voorgedaan.

272

CONCLUSIE

De hele maand november reflecteerden kranten op de experimenten met openbare kiezersvergaderingen. Weliswaar kwamen er volgens de *NRC* te weinig kiezers uit de middenklasse, bleef geheime kuiperij in sommige districten bestaan, en waren er religieuze kiezersverenigingen ontstaan; toch was het zo dat ‘den openbaren geest zich overal rustig en kalm’ ontwikkelde.¹⁵⁰ ‘Over de noodzakelijkheid van kiesverenigingen te vormen, is men het tamelijk algemeen eens’,¹⁵¹ en het was bewezen dat ze de orde niet hoefden te verstoren.¹⁵² ‘Geene dwaze opgewondenheid, geene ijdele praalvertooning, geene marktschreeuwerij’, schreef ook de gematigde *De Nederlander* goedkeurend over de nieuw ontstane verkiezingspraktijk.¹⁵³

De invoering van een direct kiesstelsel had ertoe geleid dat in Nederland ook

147 ‘Verkiezingen Tweede Kamer 1848-1918’. Geraadpleegd op 21 februari 2017, <http://resources.huygens.knaw.nl/verkiezingentweedekamer>.

148 Sommige kandidaten waren in meerdere kiesdistricten gekozen, en konden kiezen welk district te vertegenwoordigen. In de overige kiesdistricten vonden dan herstemmingen plaats.

149 Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2008), 25-28; De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 26-27.

150 *NRC*, 22 november 1848, 1.

151 *NRC*, 9 november 1848, 1.

152 *AH*, 31 oktober 1848, 2.

153 *DN*, 8 november 1848, 1.

het tot dan vaak afgewezen fenomeen van de kiezersorganisatie nu door velen was omarmd. Waar kiezersorganisatie voorheen vooral door conservatieven was afgekeurd als leidend tot verdeeldheid, pleitten naast liberalen nu ook gematigden ervoor, juist om de eenheid te bewaren. Op deze manier kon het nieuwe fenomeen van kiezersorganisatie in overeenstemming worden gebracht met de toentertijd dominante politieke cultuur, waarin eensgezindheid een belangrijke politieke waarde was. Ook in de lokale organisatiepraktijk in 1848 werd voortdurend het belang van eenstemmigheid benadrukt. Lokale notabelen deden moeite om de openbare kiezersvergaderingen bijeen te houden, en kiezers te verenigen rond één of meerdere geschikte kandidaten. Blijkens de verkiezingsuitslag wisten zij daar grotendeels in te slagen.

Achter deze nieuwe acceptatie van kiezersorganisatie en kandidaatstelling gingen niettemin verschillende visies op de juiste vorm ervan schuil. Liberalen rond het *Handelsblad* bepleitten in 1848 kiezersvergaderingen met politieke beginselprogramma's, die na openbare discussie liberalen die instemden met het programma zouden afvaardigen. Gematigden vreesden dat hier de politieke clubs uit het patriots-Bataafse verleden of het Europa van 1848 uit zouden voortkomen, en bepleitten daarom 'algemene' kiezersvergaderingen zonder programma's, waar zonder veel discussie 'praktische' mannen geselecteerd konden worden om 'gemeenschappelijke' belangen te behartigen. Thorbeckeaanse liberalen erkenden het nut van kiezersorganisatie, maar vreesden - de praktijk van imperatieve mandaten in de oude Republiek indachtig - dat lokale 'kiezerscoterieën' de onafhankelijkheid van vertegenwoordigers om in parlementair debat het Nederlands belang te bepalen zouden bedreigen. Er moest daarom niet té veel contact zijn tussen lokale kiezers en kandidaten. Alle politieke richtingen gebruikten zowel het vaderlands verleden als het voorbeeld van 'vreemde' politieke praktijken, zoals de woelige buitenlandse politieke clubs, om de eigen variant van een 'rustige' en 'bedaarde' vorm van kiezersorganisatie te bepleiten.

Toch ontstond in 1848 op veel plekken een voor het Nederland van het midden van de negentiende eeuw ongekennd levendige politieke praktijk, met ondanks de sterke nadruk op eenstemmigheid ook veel scheuring en conflict. Tegenover de 'algemene' kiezersvergaderingen werden kiesverenigingen met een politieke of religieuze kleur gevormd. Kiezers deden pogingen elkaars vergaderingen te kapen. Hoewel gematigden en thorbeckeanen het afkeurden, formuleerden veel kiezersvergaderingen politieke beginselprogramma's. Veel kandidaat-Kamerleden stemden in met deze programma's, of legden op kiezersvergaderingen politieke geloofsbelijdenissen af. Sommigen stelden zichzelf kandidaat. En op diverse plaatsen woonden kandidaten kiezersvergaderingen bij, waar ze vragen van kiezers beantwoordden en redevoeringen hielden. Tot slot werkten kiezersvergaderingen samen voorbij de grenzen van stad en dorp. Daarmee was het najaar van 1848 voor de Nederlandse verkiezingspraktijk een periode van grote innovatiedrift en experimentele vernieuwing.

Concluderend kan daarmee gesteld worden dat ook in Nederland in 1848 de internationale 'clubkoorts' heerste, en dat deze de basis legde voor de verdere ontwikkeling van politieke organisatievormen in de negentiende eeuw. Maar in hoeverre was dit nu een variant met een eigen gezicht? Zonder te ver in de richting van een internationale vergelijking te willen gaan, is het goed om op te merken dat er in 1848 wel degelijk verschillen waren tussen enerzijds Nederland, en anderzijds Frankrijk en Duitsland. De activiteiten van kiezersorganisaties in Nederland betroffen enkel het in 1848 zeer exclusieve electoraat, terwijl in Frankrijk en Duitsland – waar in veel gebieden het algemeen mannenkiesrecht was ingevoerd – de participatie in politieke clubs breder was. Ook burgers die niet uit de hogere standen kwamen participeerden hier soms in de clubs, waar tien tot vijftien procent van de volwassen mannelijke bevolking op enig moment lid van was.¹⁵⁴ Franse en Duitse politieke clubs hadden een meer uitgesproken politieke identiteit, en ontplooiden in tegenstelling tot hun Nederlandse evenknieën ook activiteiten buiten verkiezingstijd, zoals het versturen van petities en het organiseren van betogingen.¹⁵⁵ Maar juist in het voorzichtige karakter school het eigen Nederlandse gezicht van de clubkoorts. Kiezersorganisatie moest een plek krijgen in een politieke cultuur die lang afkerig van politieke organisatie was geweest. Vanuit dat perspectief was 1848 een kantelpunt.

Een kanttekening is echter ook dat hoewel in Nederland in 1848 politieke activiteit meer bloeide dan op enig moment sinds de late achttiende eeuw, de belangstelling ervoor in de jaren erna weer wat weg zou ebben. In 1858 was de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen bijvoorbeeld nog maar 40 procent, en die bij gemeenteraadsverkiezingen nog veel lager.¹⁵⁶ Thorbecke en veel politici van zijn generatie zouden altijd afkerig blijven van al te uitbundige verkiezingsactiviteiten. Desalniettemin moet het historiografische beeld van de Nederlandse lokale politieke cultuur in het midden van de negentiende eeuw als een saai bedrijf in ieder geval voor het jaar 1848 bijgesteld worden. Nederland blijkt beter te passen in het internationale beeld van '1848' als sleuteljaar in de ontwikkeling van maatschappelijke politieke organisatie en participatie, dan lijkt wanneer dit jaar enkel met de maatstaf van de nationale politieke massaorganisaties van na 1870 bekeken wordt. Uit de berichtgeving in kranten blijkt dat politiek bewuste tijdgenoten de veranderingen in 1848 als diepgaand ervoeren. Zoals de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* opgetogen schreef over de eerste Zwolse kiezersvergadering: 'Wanneer het regt tot vereeniging zoo begrepen wordt, dan is het een wapen tot wering van staatkundige onverschilligheid en een heilzaam middel tot ontwikke-

¹⁵⁴ Sperber, *The European Revolutions*, 172.

¹⁵⁵ Waling, *Clubkoorts en revolutie*, 191-230.

¹⁵⁶ De Jong, *Van standspolitiek tot partijloyaliteit*, 23-26; Blok, *Stemmen en kiezen*, 260.

ling van de beginselen eener ware politieke vrijheid.¹⁵⁷ Net als in het buitenland was 1848 in Nederland het jaar waarin verenigingen van burgers een nieuwe legitimiteit verkregen als politiek instrument.

LITERATUUR

- Aerts, Remieg. *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam: Meulenhoff, 1997.
- Idem. 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848,' in *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Remieg Aerts e.a., 13-95. Nijmegen: SUN, 1999.
- Beekelaar, G.A.M. *Rond grondwetsherziening en herstel der katholieke hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852*. Hilversum: Paul Brand, 1964.
- Blok, Lodewijk. *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987.
- Boogman, J.C. *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*. Bussum: Unieboek, 1978.
- Eskes, J.A.O. 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848,' *Jaarboek 1991 DNPP* 62 (1992): 62-83.
- Europe in 1848. Revolution and reform*, red. Dieter Dowe e.a. (vert. David Higgins). New York: Berghahn Books, 2001.
- Furnée, Jan Hein. *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag 1850-1890*. Amsterdam: Bert Bakker, 2012.
- Giele, Jacques. *Met de pen in de aanslag. Revolutionairen rond 1848*. Bussum: Fibula, 1968.
- Haan, Ido de. *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003.
- Jong, Ron de. *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*. Hilversum: Verloren, 1999.
- Jørgensen, Claus Møller. 'Transurban Interconnectivities. An Essay on the Interpretation of the Revolutions of 1848,' *European History Review* 2 (2012): 201-227.
- Kaal, Harm. 'Politics of Place. Political Representation and the Culture of Electioneering in the Netherlands, c.1848-1980s,' *European Review of History* 23 (2015): 486-507.
- Kooij, Pim. 'Een stad in verandering, 1850-1900,' in *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*, red. Pim Kooij en Vincent Sleebe, 13-37. Hilversum: Verloren 2000.
- Lademacher, Horst. 'The Netherlands and Belgium. Notes on the Causes of Abstinence from Revolution,' in *Europe in 1848*, red. Dowe e.a., 259-286.
- Lawrence, Jon. *Electing our Masters. The Hustings in British Politics from Hogarth to Blair*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Miert, J. van. *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winthoten 1850-1920*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994.
- Rooy, Piet de. *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014.
- Idem, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014.
- Santen, J.H. von. 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851,' in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman*, 113-154. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1979.
- Idem, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860),' *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985): 110-166.

- Slechte, Henk. *Geschiedenis van Deventer. Deel II Nieuwe en Nieuwste Tijd*. Zutphen: Walburg Pers, 2010.
- Sperber, Jonathan. *The European Revolutions, 1848-1851*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Stuurman, Siep. *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam: Bert Bakker, 1992.
- Tijn, Theo van. 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854),' *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 17 (1963): 181-204 en 293-327.
- Turpijn, Jouke. *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2008.
- Velde, Henk te. *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002.
- Waling, Geerten. *1848. Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Nijmegen: Vantilt, 2016.
- Wels, C.B. 'Stemmen en kiezen 1795-1922,' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979): 313-332.
- Wolffram, D.J. *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, 1850-1925*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1993.
- Zanten, Jeroen van. *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2004.

Dr. Adriejan van Veen (1984) is universitair docent Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. In 2014 promoveerde hij op een onderzoek naar onafhankelijke markttoezichhouders. Zijn interessegebieden zijn politieke en electorale cultuur, de theorie en praktijk van representatie, en maatschappelijke organisatievorming in de moderne tijd. Eerder publiceerde hij in *BMGN* en het *Tijdschrift voor Toezicht*.